

Şam Hac Güzergâhından Erken Dönem İslâmî Bir Yazıt (Karşılaştırmalı Analitik Çalışma)

An Early Islamic Inscription on the Damascus Pilgrimage Route: A Comparative Analysis Study

Ali b. İbrâhim Gabbân

Sorumlu Çevirmen/Corresponding Translator

Doç. Dr. Hakan TEMİR¹

İbrahim OĞUZHAN²

¹ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi Bölümü, Tokat, Türkiye

² İstanbul Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dokt. Öğr., İstanbul, Türkiye

H.T. ORCID: [0000-0002-4142-6310](https://orcid.org/0000-0002-4142-6310)

e-mail: h.temir@hotmail.com

İ.O. ORCID: [0000-0002-8304-8135](https://orcid.org/0000-0002-8304-8135)

e-mail: ibrahimoguzhan2020@gmail.com

Başvuru/Submitted: 22.04.2024

Kabul/Accepted: 25.09.2024

Atıf: Gabbân, Ali b. İbrâhim, “Şam Hac Güzergâhından Erken Dönem İslâmî Bir Yazıt (Karşılaştırmalı Analitik Çalışma)”, (Çev: Hakan Temir ve İbrahim Oğuzhan), *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Aralık 2024): 740-755.

Citation: Gabbân, Ali b. İbrâhim, “An Early Islamic Inscription on the Damascus Pilgrimage Route: A Comparative Analysis Study”, (Çev. Hakan Temir and İbrahim Oğuzhan), *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (December 2024): 750-755.

Lisans/License:

Öz- Tarih, insan ile başlar. Tarihin bir alt dalı olan İslâm tarihi ise İslâm Peygamberinin vahye muhatap olduğu süreçten itibaren anlamlı hale gelir. Her oluşumda başlangıç önemsendiğinden İslâm tarihinin başlangıcı sayılan Asr-ı saadet dönemi yoğun bir ilgiye muhataptır. Bu dönemi genel hatlarıyla resmedecek temel kaynaklar mevcut olsa da daha detaylı bilgilendirme için yeni kaynaklara ihtiyaç duyulduğu kesindir. Bu noktada arkeolojiye büyük iş düşmektedir. Zira onun verileri oldukça yeni ve kimi zaman güvenilirdir. Arkeolojik verilere duyulan ihtiyaçtan dolayı son iki asırdır Arap Yarımadası’nda arkeolojik malzeme toplanmaktadır. Benzer bir gayretin neticesi olarak 1900’lü yılların sonlarında yarımada bilimsel araştırma yapan Gabbân, İslâm’ın ilk asrı için kilit nokta olabilecek bir yazıtı tesadüfen de olsa bularak çeşitli yönlerden analize tabi tutmuştur. İlk asra ait bu yazı, dönemin birçok özelliğini anlama açısından eşsiz bir bulgudur. Gabbân’ın analitik ve karşılaştırmalı yaklaşımı ise hem metodoloji hem de bilgi birikimi açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple makalesinin Türk okurlarla buluşturulması ve onun ulaştığı sonuçların yeniden gözden geçirilmesi amaçlandı. Çeviride asıl metne sadık kalındı ve kısmen ilaveler yapıldı.

Anahtar Kelimeler- İslâm Tarihi, İslâm Arkeolojisi, Şam, Hac Yolu, Kaya Resmi.

Abstract – History begins with humankind. Islamic history, which is a sub-branch of history, becomes meaningful from the time when the Prophet of Islam was the recipient of revelation. As beginnings hold significance in all formations, the Asr-ı Saadet period, regarded as the inception of Islamic history, has attracted intense interest. Even though there are basic sources to describe this period in general terms, it is certain that new sources are needed for more detailed information. At this point, archaeology has a great role to play. Its data is quite recent and sometimes reliable. Due to the need for archaeological data, archaeological material has been collected in the Arabian Peninsula for the last two centuries. As a result of a similar effort, Gabbân, who conducted scientific research on the peninsula in the late 1900s, accidentally discovered an inscription that could be a key point for the first century of Islam and analyzed it from various aspects. This inscription from the first century is a unique finding in terms of understanding many features of the period. Gabbân’s analytical and comparative approach is highly significant both in terms of methodology and scholarly insight. This paper seeks to introduce his article to Turkish readers and to re-evaluate his conclusions. The translation is faithful to the original text and some additions have been made.

Keywords – Islamic History, Islamic Archaeology, Damascus, Pilgrimage Route, Rock Art.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2024
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Islamic archaeology, although a newly emerging field, does not provide the same story for Islamic remnants in the Arabian Peninsula. This region preserves the legacy of civilizations that have left their marks since ancient times. Although often perceived solely as a barren desert, the reality is quite different. Especially in terms of rock art sites, the region is quite rich. The rock art, ranked among the top five rock art sites in the world, sheds light on both the pre-Islamic and Islamic eras, providing extensive insights. In addition to the paintings, inscriptions carved onto stones also carry traces of the past. Despite this richness, significant challenges remain. Islamic jurists' negative views on archaeology, the lack of state support for many years and the scarcity of those interested in the field have left Islamic period remnants in the dark. Recognizing this impasse, some individuals took the initiative rather than remaining silent. One of these efforts belongs to Ali b. İbrahim Gabbān. Conducting archaeological research in the 1980s, Gabbān evaluated data collected from various archaeological sites in Arabia and presented his findings to readers through scientific studies. During a visit to Tabuk in 1982 for his doctoral research, he encountered a series of Islamic monumental inscriptions. One of these inscriptions includes a plea for forgiveness for a person named Umārah b. Suleym Mawlā Safiyyah. This inscription is located on the Damascus pilgrimage route in an area 54 km north of al-Hijr (Madain Salih). Positioned near other inscriptions, it spans one side of a sandstone mountain located just a few meters from the Hijaz railway. This inscription is a type of rock inscription that pilgrims and travelers carved into rocks

in memory of their passages or stops at certain locations along their route. Therefore, it can also be considered a type of monument inscription that some researchers refer to as “defacement”. These types of inscriptions were created continuous caravans stopped at places with water or shade to rest from the hardships of travel along the main road stations. This particular mountain, marked by a large shaded area near the edge of the road, stands out among these locations. The fact that numerous inscriptions are found on the cliffs of this mountain indicates that it was a resting place for pilgrimage caravans. Although the text of this inscription does not contain a written date, it is estimated to date back to the first Islamic century. Our knowledge of the Damascus pilgrimage route and stages, especially the part between Tabuk and al-'Ula, is very limited, extending back only to the 3rd/9th century. Thus, inscriptions left by pilgrims at various locations along the route between Tabuk and al-'Ula—providing information about the route, houses, distances, water sources, and resting places in the first and second centuries—remain among the most important sources. The aforementioned remains a significant road inscription that contributes to this field. Aware of the historical dimension of this unique work, Gabbān examined it comparatively in terms of letter shapes and writing style. Eventually, he also considered the possibility that the person mentioned in the inscription might be Safiyyah bt. Huyayy b. Akhtab, the wife of the Prophet Muhammad and the mother of the believers, and that Umāre b. Suleym might be one of the "mawālî" not mentioned in written sources. This study, in which the available data is compared with primary sources and analyses are made, is significant for the development of Islamic archaeology. It also serves as a valuable reference point for researchers interested in archaeology. Due to its significance, it has been decided to translate the study into Turkish and make it available to Turkish readers.

Giriş

1416/1996 yılında Şam hac rotasının Tebuk ile el-‘Ulâ arasında kalan kısmına ikinci bir saha ziyareti gerçekleştirdim. Bu ziyaretim esnasında daha önce 1402/1982 yılında yaptığım ziyarette¹ görmediğim bir dizi İslâmî anıtsal yazıtla karşılaştım. Bunlar arasında Umâre b. Süleym Mevlâ Safiye adlı bir kişi için bağışlanma talebini içeren yazıt bulunmaktadır. Bu kitabenin metninde yazılı bir tarih bulunmamasıyla birlikte kaleme alındığı dönem hicri birinci asra kadar uzanmaktadır. Harf şekillerinin ve yazılış biçiminin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, bu yazıtın önemini ortaya koyacaktır. Hicri birinci asırda hac güzergâhının araştırılmasıyla ilgili olarak metinde adı geçen Safiye’nin, Hz. Peygamber’in eşi müminlerin annesi Safiye bt. Huyey b. Ahtab’ın olması ve Umâre b. Süleym’in yazılı kaynaklardan bahsedilmeyen mevâlîlerinden biri olma ihtimali de vardır. Bu çalışmada aşağıdaki konuları ele alacağız:

Yazıtın sığası, harflerinin biçimi, olası yazılma tarihi, içinde adı geçen şahsiyetlerin isimleri ve bulunduğu yerin Şam-Medine hac yolu ile ilişkisi.²

Yazıtın Mekânı: (Kitabe 1)

Bu yazıt, el-Hicr’in (Medâin-i Sâlih) 54 km kuzeyindeki bir alanda Şam hac yolu üzerinde yer almaktadır. Bulduğu konumu, Ebû Tâka ve el-Matla³ istasyonları arasındaki mesafenin yaklaşık olarak yarısını temsil etmektedir. Bitişindeki diğer yazıtlarla birlikte el-Hicr’e yönelenlerin solunda yer alan bir kumtaşı dağının kuzey cephesinin bir yanını kaplar ve Hicaz demiryolunun sadece birkaç metre uzağındadır.

Yazıtın Özellikleri: (Kitabe 2)

Bu yazıt, yerden neredeyse dört metre yükseklikte, kayalık cephenin yüksek bir yerinde işlenmiştir. Yazıtın bulunduğu yere, altında bulunan kaya bloklarına tırmanılarak ulaşılabilir. Yazıt 104 x 25 cm’lik bir alanı kaplayıp eşit olmayan uzunlukta iki satırdan oluşmaktadır:

İlkinin uzunluğu 95 cm, ikincisinin uzunluğu 104 cm olup yükseklikleri 10 ile 13 cm arasında değişmektedir. Yazıtın işlendiği alanın yüzeyinin düz olmaması ve yazıt boyutuyla orantılı olmaması nedeniyle yazar, iki satır arasında yeterli boşluk bırakmamıştır. Sonucunda iki satırın bazı harfleri birbirine yaklaşarak kesişmiştir. Kitabede bunun örnekleri şöyledir:

-İkinci satırda bulunan “Süleym” kelimesindeki “Lam” harfinin çubuğunun üst tarafı, “Allahümme” kelimesinde bulunan “Mim” harfine ve birinci satırda bulunan “İğfir” kelimesinde bulunan “Elif” harfine yakındır.

-İkinci satırın sonundaki “Safiye” kelimesindeki “Sin” harfi, birinci satırın sonundaki “Umâre” kelimesindeki “Ra” harfine yakındır.

-İkinci satırda yer alan “Mevlâ” kelimesindeki kâim-i lâm ile birinci satırda onun üzerinde yer alan “Umâre” kelimesindeki “Ayn” harfinin uzantısı iki satır arasında boşluk olmaması sonucu kesişmektedir. Yazıt, kâim-i lâm’ı “Umâre” kelimesinin “Ayn” harfi ile “Mim”i arasına kadar uzatarak bu zorluğu aşabilmiş, ilk satırda zikredilen elif ve lamlar seviyesinde yapmıştır. Bu, daha sonra Arap

¹ Birinci ziyaretin amacı, “Introduction à l’étude archéologique des deux routes syrienne et égyptienne de pèlerinage au nord-ouest de l’Arabie Saoudite” isimli doktora tez için bilimsel materyal toplamaktır. İlgili doktora tezi Fransa’daki Provence Üniversitesi’nde 1988 yılı Nisan ayında icra edilmiştir.

² Başka buluntular için bk. John F. Healey, “Osmanlı Dönemi Kuzey Arabistanı’nda Bir Arkeolojik Buluntu: Medâin-i Sâlih’teki Nabaî Güneş Saati”, çev. İbrahim Oğuzhan ve Hakan Temir, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24 (2023): 231-40 (Çev).

³ Ebu Tâka ve Matla’, Hicaz Demiryolu istasyonlarından ikisi olarak kabul edilmiştir. İkisi arasında yaklaşık 14 kilometrelik mesafe bulunmaktadır. Hicaz demiryolları ve duraklar için bk. Ali Gabbân, *el-Âsârü’l-İslâmiyye fî Şimâli Garbi’l-Memleketi: Medhalü ‘Âm* (Riyad: Matbaatü Sefir, 1414/1993), 190-206.

hat sanatında, özellikle sülüs hattında doruğa ulaşan harflerin çaprazlama ve üst üste bindirme yönteminde kutsanmış bir aşama sayılabilecek yaratıcı bir çizgisel fenomenle sonuçlanmıştır.

Öte yandan yazıtın işlendiği alanın yüzeyinin etraftaki kayalık cephe seviyesinden daha alçakta olduğu, bunun da kazıcıyı yazıtın işlenmesini bu yüzeyin bulunduğu alana zorladığı ve burayı geçmesini engellediği belirtilmelidir. Görünüşe göre oymacı, yazıtı işleyebilmek için bu özel alanı seçmiş çünkü burası, kazanmış harflerin okunabilmesine yardımcı olan koyu kahverengi bir kabukla kaplanmıştır. Bu yazıt, yüzey kazıma yöntemiyle nakşedilmiştir ve bütün kelimeleri iyi durumdadır. Çevredeki diğer yazıtlarda kötü etkiler bırakan aşınma faktörlerinden de etkilenmemiştir. Kâim-i eliflerin ve lamların uzunluğu ortalama 12 cm'dir.

Yazıtın Okunuşu:

1. Allah'ım Umâre'yi affet!
2. İbn Süleym Mevlâ Safiye

Okumayla ilgili notlar:

Bu kitabenin sahibinin ilk ismini Umâre olarak okumaktayız. Oymacının erken dönemdeki yazıtlarda âdet olduğu üzere “Mim” harfinden sonra ortadaki “Elif” harfini yazmayı ihmal ettiğini varsayarsak yazıtı “Umre” (عمره) olarak da okuyabiliriz. Ancak Umre daha çok dişil bir isimdir.⁴ Bu yazıtta geçen isim ise yazıtın formülünden, özellikle ikinci satırda geçen “bin” ve “Mevlâ” kelimelerinden anlaşıldığı üzere eril bir isimdir. [Dolayısıyla doğrusu Umâre'dir ve bu şekilde okunması gerekir.] “Umâre”, İslâm'dan önce ve sonra Arapları karakterize eden eski bir isimdir. [Erken dönem İslâm tarihinde] Bu isimle anılan bazı kimseler şöyledir:

Umâre b. Velîd b. el-Muğîre el-Mahzûmî'dir. Yakışıklılığı bakımından Kureyş'in en iyisi ve en mükemmeliydi. Kureyşlilerin Umâre b. Velîd b. el-Muğîre el-Mahzûmî'yi Ebû Tâlib'in kendine oğul olarak alması ve karşılığında Hz. Peygamber'in öldürülmesi için teslim ettikleri Umâre de budur. [Onların bu nahoş tekliflerini işiten amca] Ebû Tâlib onlara: “Bana haksızlık ettiniz” demişti. Ayrıca Haccâc'ın yardımcılarında Umâre b. Temîm el-Lahmî ve Ebû Ca'fer el-Mansûr'un mevâlî ve hizmetkârlarından olan Umâre b. Hamza da bu dönemdeki tanınmış diğer Umârelerdendir.⁵

Doğa araştırmacısı, ilk satırın sonundaki “Umâre” kelimesindeki “Ayn” ile “Mim” harfi arasındaki çentik ve bir önceki “Mevlâ” kelimesindeki “Lam” harfinin çentiğini incelemiştir. Harflerin birleştiği noktada bir kesişme izinin olduğunu tespit etmiştir. Bu da “Umâre” kelimesindeki “Ayn” ve “Mim” harfleri, “Mevlâ” kelimesinin kâim-i lâm'ından başka bir şey değildir. Bu sütunun alt ucunun, dönen “Ye” şeklinde çizilen “Mevlâ” kelimesinin çevrelediği elifin başlangıcı ile bağlantısı da bunu destekler.

Yazıtın Bulunduğu Yerle İlişkisi:

Bu kitabe hacıların ve seyyahların, yol güzergâhları üzerindeki geçişlerinin veya belirli yerlerde durduklarının anısına kayalara kazındıkları bir yazıt türüdür. Bu nedenle bazı araştırmacıların karalama olarak adlandırdığı bir tür anıt kaya yazıtı olarak da değerlendirilebilir.⁶ Bu tip yazıtlar, kervanların ana yol istasyonlarında seyahatin zorluğundan dolayı bir mola vermek için su veya gölge bulunan yerlerde durdukları esnada işlenmiştir. Bunlar arasında, eteğinde yolun yakınına uzanan geniş bir gölge alanının

⁴ Umre ismi genellikle kadınlar için kullanılmaktadır. Tabakât ve terâcim kitaplarına bakıldığında nadiren de olsa erkekler için kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan birkaç örneği şöyledir: Ebû Müslim Ubeyde b. Umre es-Selmânî. O; Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd'dan hadis rivayet etmiştir. Ondan ise İbrâhim en-Nehâî, İbn Sîrîn, Ebû Müslim Seleme b. Umre b. el-Ekva' el-Eslemî nakilde bulunmuştur. Bu konuda bk. Müslim b. Haccâc, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (Medine: el-Câmiatü İslâmî, 1404), 784-785.

⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dârü's-Sadr, 1960), 2/25, 279, 384.

⁶ Bu tür örnekler için bk. Solange Ory, “Les graffiti Umayyades de Ayn al-Garr”, *Extraits du Bulletin du Musee de Beyroust*, 1967.

mevcudiyeti ile ayırt edilen bu dağda bulunmaktadır. Bu dağın kayalıklarında çok sayıda yazıt bulunması, buranın hac kabilelerinin dinlenme yeri olduğunu göstermektedir.

1/7. yüzyılda Şam hac güzergâhı ve menzilleri hakkındaki bilgilerimiz, özellikle de yolun Tebük ile el-‘Ulâ arasındaki kısmıyla ilgili olarak, çok sınırlıdır. Bu bölümün aşamaları hakkında kaynaklarda geçen en eski bilgiler 3/9. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu nedenle Tebük ile el-‘Ula arasındaki yol boyunca hacıların çeşitli yerlere bıraktıkları anıt kitabeler, yolun bu bölümünün güzergâhı, evleri, mesafeleri, suları ile birinci ve ikinci yüzyıllardaki dinlenme durakları hakkında tek olmasa da en önemli kaynak olmaya devam etmektedir. Mevzubahis yazıt, bu alana yardımcı olan önemli yol yazıtlarından biri olarak kabul edilmektedir. Yazıtın konumu, Müslüman coğrafyacıların kitaplarında el-Akra‘ olarak bilinen el-Mutala‘ istasyonunun bir kilometre güneyindedir. İstasyon, farklı dönemlere ait birçok yazıtı barındıran yol üzerindeki ana istasyondur. Ufeyr b. el-Mudârib’in 83/702⁷ yılına tarihlenen kitabesi gibi bazıları 1/7. yüzyıla aittir. Bu nedenle yazıtın bulunduğu yeri, gün boyunca yolda seyahat eden hacı kervanlarının el-Akra‘’dan ayrıldıktan sonraki gün veya oraya varmadan önce burada bulunan gölgelerden yararlanmak için bir dinlenme durağı olarak düşünme eğilimindeyiz.

Yazıtın Sığası ve İçeriğinin Analizi:

Bu yazıtta yer alan metin, bir kişinin ismine eklenen “Allah’ım başısla” ibaresinden oluşmaktadır. Dolayısıyla sığası, bu tür yazıtlarda sıklıkla kullanılan af dileme biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Af dilemek, aşağıdakiler de dâhil olmak üzere çeşitli biçimlerde görünmektedir:

- Allah, falancanın oğlunu affetsin.
- Allah, falancanın oğluna rahmet eylesin.
- Allah’ım, sen falancanın oğlundan razı ol.
- Ey âlemlerin Rabbi, falancanın oğlunu rahmetinle başısla.
- Allah, falancanın oğlunu başıslasın.
- Allah’ım, falancanın oğlunu affet.⁸

Bu yazıtta yer alan son ibare, af dileme şeklinde kullanılan en yaygın üslup olarak kabul edilmektedir ve hicretin birinci, ikinci ve üçüncü asırlarına tarihlenen yazıtlarda şu şekilde geçmektedir:

- Şam Hac yolundan 91/710 yılı tarihli Mahled b. Ebî Mahled’in bir yazıtı.⁹
- Hicaz’ın güneyinden 113/732 tarihli el-Hakem b. Ömer b. Ferve’nin yazıtı.¹⁰
- Bedâ’dan 190/806 tarihli Ziyâb b. Ya‘kûb’un yazıtı.¹¹
- 64/684 ve 220/835 (217 z)¹² yılı tarihli Kurûhmân yazıtı.

Ayrıca aşağıdaki gibi çok sayıda tarihsiz yayınlanmış yazıttan da bahsedilmiştir: Ravâve yazıtlarından 43.32,¹³ Mekke-i Mükerrreme yazıtlarından 36 ve 48,¹⁴ Essîs Dağı yazıtlarından 3, 4, 11,

⁷ Ufeyr nakşı ve Akra‘ durağı hakkında daha fazla bilgi için bk. Ali Gabbân, “Introduction”, 151, 508.

⁸ Ali Gabbân, *el-Âsârü’l-İslâmiyye fî Şimâli’l-Garbi’l-Memleketi*, 121.

⁹ Ali Gabbân, “Introduction”, 485.

¹⁰ Sa’d b. Abdülazîz er-Râşîd, “Nakşü Müerrih mine’l-Asrî’l-Emevî Mechûl el-Mevki‘ min Mıntikati Cenûbi’l-Hicâz”, *Dirâsât fî’l-Âsâr, Buhûs İlmiyye* (Riyad: Câmiatü Melik Suûd, 1413/1992), 1/266.

¹¹ Hayyât Abdullah el-Kilâbi, *el-Âsârü’l-İslâmiyye bi-Beldeti Bedâ- Muhâfazatü’l-Vech- Şimâli’l-Garbi’l-Memleketi’l-Arabîyyeti’s-Suudiyye* (Medine: Câmiatü’l-Melikü’s-Suûd, Doktora Tezi, 1416), 198.

¹² A. Grohmann, *Expedition Philby- Ryckmans- Lippens en Arabie, II Partie- Textes epigraphiques*, ed. Pucliation Universitaires (Louvain: Istitü Orientaliste, 1962), 1/124, 130.

¹³ Sa’d b. Abdülazîz er-Râşîd, *Kitâbatü İslâmiyye Gayre Menşûra min “Ravâve” el-Medinetü’l-Münevvere* (Riyad: Dârü’l-Vatan, 1413/1993), 62, 82.

¹⁴ Sa’d b. Abdülazîz er-Râşîd, *Kitâbatü İslâmiyye min Mekketü’l-Mükerrreme* (Riyad: Mektebetü Melik Fehd, 1416/1995), 104, 128.

14, 20, 21 ve 27,¹⁵ Tâif yazıtlarından 8, 24, 47, 54, 68, 69, 86¹⁶ ve Bedâ'nın¹⁷ 470, 51, 56, 141, 142, 143, 139, 132, 123, 122 ve 184 numaralı yazıtları.

Bu yazıtların bazılarında “Allah’ım, filânın oğlunu bağışla” ifadesinin ardından “günahını”, “tüm günahlarını” veya “geçmiş ve gelecek olan tüm günahlarını” ibaresi de geçmektedir.

Anıtsal yazıtlarda yer alan bazı sîğaların, gerek o dönemden bize ulaşan mühür ve yüzüklerde gerekse tarihi kaynaklarda bahsedilen, hicretin ilk yüzyıllarında yaşamış kişilerin şahsi mühürlerinde yazılı olan sîğalarla benzerlik göstermesi dikkat çekicidir.¹⁸ Tarihi kaynaklarda bahsedilen bazı örnekler; Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın (132-136/750-754) mühürü üzerindeki “Abdullah Allah'a güvenir ve O'na inanır” ibaresinin bulunduğu rivayet edilmiştir. Halife el-Hâdî'nin (169-170/785-786) mühürü üzerinde “Allah benim Rabbim'dir” ibaresi ve Müntasır Billâh'ın (247-248/861-862) mühürü üzerinde de “Allah Muhammed'in velisidir” ifadesi yazılıydı.¹⁹ Dolayısıyla bu yazıttaki sîğanın içinde adı geçen Umâre b. Süleym'in mühürünün üslubu olması ve bu yerden geçişinin anısını mühürle aynı lafızla kaydetmek istemiş olması mümkündür. Ancak bu konu bir ihtimal olarak kalmaktadır. Sunduğumuz yazıtın okunuşunda da belirtildiği gibi bu yazıt üç kısımdan oluşmaktadır: Allah’ım – Umâre b. Süleyme’yi- Mevlâ Safiye’yi affet.

- İlk kısım olan “Allah’ım affet” daha öncede belirttiğimiz gibi af dilemeyi temsil eden dua şeklindedir.
- İkinci kısım “Umâre b. Süleym”, babanın adına eklenen ilk addan oluşan ikili bir özel addır.
- Üçüncü kısım Mevlâ Safiye ise yazıtta geçen şahsiyetin belirginliğini artırmak için ana isme eklenen bir bölümdür. Bu ekleme iki durumu ifade etmektedir: Birincisi bu kitabenin sahibinin bir mevlâ oluşu, ikincisi ise mevlâlık bağının Safiye isimli bir kadınla kurulmuş olmasıdır.

Yazıtta Bahsedilen Karakterin Kimliği:

Umâre b. Süleym Mevlâ Safiye; tabakât, terâcim, ricâl ve inceleyebildiğimiz tarihi kaynaklarda kendisinden hiç bahsedilmeyen bir şahsiyettir. Daha sonra detaylandırılacağı üzere kitabenin ait olduğu tarihi dönem olan 1/7. asrın sonlarına ait meçhul bir figür gibi görünmektedir ve sadece ilk adını zikrettiği sahibi Safiye'ye atıfta bulunarak kendini tanıtmaya çalışmıştır. Belki de kendi döneminde ilk adıyla tanındığını göz önünde bulundurarak adının veya soyunun geri kalanını zikretmeye gerek görmemiştir. Biyografi eserlerini araştırarak o döneme ait Safiye²⁰ isimli bir grup kadın bulduk ve bu kadınların en bilinenleri şunlardır:

- Safiye bt. Büceyra el-Hüzeliyye. Hz. Peygamber'den hadisler nakleden ravilerden bir ravidir. Hz. Peygamber'in yetkisiyle rivayet etmiştir.

- Safiye bt. Beşâme b. Nazle et-Temîmiyye. Hz. Peygamber tarafından esir alınan kimselerdendir. Bu yüzden ona karısı olma ya da kocasına geri dönme arasında seçim yapma hakkı verilmiştir. O da kocasını seçerek Hz. Peygamber'in nikah kıymadığı kimselerden olmuştur.

- Safiye bt. el-Hâris b. Talha. Hz. Âişe'den hadisler nakleden ravilerden bir ravidir. Ondan 110/729 yılında vefat eden Muhammed b. Sîrîn rivayet etmiştir.

¹⁵ Muhammed Ebü'l-Ferec el-'İş, “Kitâbâtü Arabiyye Gayra Menşûra fi Cebelî Esîs”, *Mecelletü'l-İbhâs* 3/17 (1964), 234, 236, 248, 250, 256, 257, 262.

¹⁶ Nâsır b. Ali el-Hârisî, *en-Nukûşü'l-Arabiyyeti'l-Mübekkira bi-Muntakati't-Tâif* (Muhâfazatü't-Tâif, 1415/1994), 84, 94, 197, 111, 120, 131.

¹⁷ Hayât Abdullah el-Kilâbî, “el-Âsârü'l-İslâmiyye bi-Beldeti Bedâ”, 316.

¹⁸ Derek J., *Content Islamic Rigs and Gems* (London: Philip Wilson Publishers, 1987), 276-277.

¹⁹ Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferid* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 5/369-379.

²⁰ Bk. Ömer Rıza Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts), 2/441, 332, 333, 341, 346, 348.

- Müminlerin annesi Safiye bt. Huyey b. Ahtab. Babası Huyey b. Ahtab. Hayber günü öldürülen Yahudilerin liderlerinden biriydi. Hz. Peygamber onu Hayber esirleri arasından kendisine seçti. İslâm'ı seçtikten sonra onunla evlendi ve ölünceye kadar onun gözetiminde kaldı. Güzel ve zeki idi. 50-52/670-672 yıllarında Muâviye'nin (41-60/661-680) halifeliğinde vefat ettiği söylenmektedir.

- Safiye bt. Ziyâd. Müminlerin annesi Meymûne'den hadisler nakleden ravilerden bir ravidir.

- Safiyye bt. Şeybe b. Osman b. Ebî Talha. Hz. Peygamber ve eşleri Âişe, Ümmü Habîbe ve Ümmü Seleme'den hadisler nakleden sika ravilerden bir ravidir. Ayrıca Esmâ bt. Ebî Bekir es-Sıddık ve Habîbe bt. Ebî Necrân'dan da hadisler rivayet etmiştir. Bunun yanında ondan birçok ravi hadis nakletmiştir.

- Safiye bt. Abdülmuttalib b. Hâşim. Hz. Peygamber'in halasıydı. Uzun zaman önce Müslüman olmuş, Hz. Peygambere biat etmiş, Medine'ye hicret etmiş ve Uhud, Hendek ile Hayber savaşlarına tanık olmuştur. Ömer b. el-Hattâb, ona altı bin dirhem pay vermiş ve halifeliği esnasında 20/641 senesinde 37 yaşındayken vefat etmiştir. Kimileri ise onun Hz. Osman'ın halifeliğinde (23-35/644-656) vefat ettiğini bildirmiştir.

- Safiye bt. Ebî Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekâfiyye. Müminlerin anneleri Hafsa, Âişe, Ümmü Seleme ile Ömer b. Hattâb ve diğer sahâbilerden hadisler rivayet eden güvenilir ravilerden bir ravidir. Kendisinden Sâlim b. Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Ömer'in mevlâsı Nâfi' [17/735 yılında vefat etmiş olup bu tarih 119 ve 120 (738) olarak da zikredilmiştir] ve diğerleri rivayet etmiştir.

- Safiye bt. Ömer b. el-Hattâb. Hayber fethine Hz. Peygamber ile birlikte tanıklık etmiştir.

Umâre b. Süleym'in yukarıdaki kadınlardan birinin veya diğerlerinden birinin mevlâsı olması mümkündür. Ancak biz, Hz. Peygamberin eşi, müminlerin annesi Safiye bt. Huyey b. Ahtab'ın olduğunu varsayma eğilimindeyiz. Müminlerin annesi ve Resulullah'ın eşi olduğu için yazıtta sadece onun ismi zikredilmiş, babasının ismi eklenmemiştir. Safiye ismi tekil olarak anılırsa şöhretinden dolayı başka kimseye değil, ona atfedilmektedir. Özellikle kitabenin müminlerin annesi Safiye'nin yaşadığı döneme yakın bir döneme ait olmasından dolayı ona nispet edilmektedir. Ancak bu çıkarım sadece olasılık olarak kalmaktadır. Belki de bu olasılığı güçlendiren şey, müminlerin annesi Safiye'nin hayatının sonunda paraya sahip olmasıdır. Rivayet edildiğine göre kendisine yüz bin dirhem değerinde arazi ve mülk miras kalmış ve bunu yeğenine vasiyet etmiştir. Ayrıca hayattayken sadaka olarak verdiği bir evi olduğu²¹ rivayet edildiği gibi Halife Ömer b. el-Hattâb'a (13-23/634-644) karşı kendisini rencide eden cariyesini azat ettiği ve ona iyilikle karşılık verdiği de rivayet edilmektedir.²²

Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşayan diğer eşleri gibi müminlerin annesi Safiye'nin de erkek mevlâleri olmuştur. Tabakât ve terâcim kitaplarında hadis rivayet etmekle ünlenen Hz. Peygamber'in hanımlarının bazı mevlâlerinin isimleri zikredilmektedir. Bu mevlâlerin bazıları hadis rivayet etmekle ünlenmiştir. Örneğin: Hz. Âişe'nin mevlâsı Ebû Yûnus; Ümmü Seleme'nin mevlâları Nebhân, Nesah b. Cercis, Abdullah b. Rafî', Naim b. Ecyel, Kays, Ebû Meymûne, Sâbit; Ümmü Habîbe'nin mevlâları el-Cerah,²³ Sâlim b. Şevvâl; Meymûne'nin mevlâları Atâ b. Yesâr, Süleyman b. Yesâr, Abdullah b. Yesâr'dır.²⁴ Müminlerin annesi Safiye'nin mevlâları arasında, kaynaklarda onun hakkında birkaç hadis rivayet eden dört kişiden bahsedilmektedir. Bunlar; Kinâne b. Abdullah Nebîh, Yezîd b. Mutaib, Yezîd b. Şuayb ve Ebû'l-Furât'tır.²⁵ Hz. Safiye, Hz. Peygamber'in hadislerini rivayet

²¹ Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts), 8/128.

²² Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, 2/335.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/574-575.

²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/173-175.

²⁵ Mevâlî hakkında kaynaklara bakınız. Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiü's-Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, ts), 5/555; İshâk b. İbrâhim İbn Râhüye, *Müsned İbn Râhüye* (Medine: Mektebetü'l-İmân, 1412/1991), 1/261; Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat* (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415), 5/333-6/262; Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihü'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts), 8/34; Abdurrahman b. Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dil* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 1952), 9/271.

etmede mukillun²⁶ sahâbîler arasındadır. Nitekim kendisinden on kadar hadis rivayet edilmiştir. Bunların birinde Buhârî ve Müslim ittifak etmişlerdir.²⁷

Hadis ravileri, müminlerinin annelerinin mevlâlarının bir kısmını kimi kaynaktan isimlerini şöyle zikretmiştir: Filancanın mevlâsı veya filancanın hizmetlisi (kölesi). İncelemiş olduğumuz mevzu bahis yazıtta yer alan Safiye'nin mevlâsı Umâre b. Süleym isminde olduğu gibi müminlerin annesinin ilk adını veya künyesini zikretmek yeterlidir. Zekvân mevlâ Âişe bu duruma örnek olarak verilebilir.

İbn Sa'd *Tabakât*'ında rivayet etti ve dedi ki: Müslim b. İbrâhim bize haber verdi ve dedi ki: Ali b. el-Mübârek bize tahdis etti ve dedi ki: Hişâm b. Urve babasından rivayet etti ki; "*Âişe'nin gulâmı Zekvân Kureyş'i namaza çağırıyor ve arkasında Abdurrahman b. Ebî Bekir bulunuyordu. Zira o güzel Kur'an okurdu.*"²⁸

İbn Sa'd, *Tabakât*'ta Ümmü Seleme'nin mevlâsı Sâbit'in ölümü hakkında bir haber nakletti ve şöyle dedi: Ebu Ubeyd bize haber verip dedi ki: Mûsâ b. Ubeyde er-Rebezî bana tahdis edip dedi ki: "*Ümmü Seleme'nin mevlâsı Sâbit, Medine'de Ömer b. Abdülâzîz'in halifeliği döneminde vefat etmiştir.*"²⁹

Ricâl ve Sünen kitaplarında adı geçen müminlerin annesi Safiye'nin mevlâlarına gelince, isimleri çoğu durumda falanca b. falan Safiye'nin mevlâsı olarak yazılmıştır. Bu üslup, Umâre b. Süleym'in adını kayaya yazdığı yöntemin aynısıdır ve bunun bir örneği de et-Tirmizî'nin *Sünen*'inde rivayet ettiği bir hadis-i şerifte bulunmaktadır:

Muhammed b. Beşsâr bize tahdis etti; Abdüssamed b. Abdülvaris bize tahdis etti, Saîd el-Kûfî'nin oğlu Hâşim bize tahdis etti, Safiye'nin mevlâsı Kinâne bize tahdis edip dedi ki: "*Safiye'nin şöyle dediğini duydum, sonra Allah'ın Resûlü içeri girdi ve ellerimde tesbih çektiğim dört bin hurma çekirdeği vardı...*"³⁰

Kitabede Geçen Unvanlar

Mevlâ: Rab, emrine uyulan veli (koruyucu), mâlik, lütufta bulunan ve azat eden, yardımcı, tâbi, destekçi, amcaoğlu ve azat edilmiş köle gibi birçok anlamı olan bir kelimedir. Genellikle mevlâ, kuzen ve yeğen olarak akraba olup olmadığına bakılmaksızın tâbi anlamında kullanılmaktadır. Nitekim Meryem Süresi'nin 5. ayetindeki "*Gerçek şu ki ben, benden sonra gelecek akrabalarımın (isyankâr olmalarından) korkuyorum*" ifadesi bu bağlamda kullanılmıştır. Destekçi (dost) olan mevlâ ki o, size katılan ve böylece sizi izzetiniz ile yücelten ve engelinizden sakınandır. Azatlı mevlâ ise kendisini azat edenin soyuna intisap etmekte ve bu nedenle de kendilerine azat edilmiş manasında "mevâlî" denmektedir.³¹ Görünüşe göre bu kitabede geçen Mevlâ unvanı bu son türdendir. Yani Safiye her kimse, Umâre b. Süleym kendisinin mevlâsıdır. Kitabenin yazıldığı sırada onun azatlı kölesi olmuştur, çünkü hala köle olan kimse gulâm ifadesini kullanırdı. Bu unvan tek başına yayınlanan veya efendinin adına eklenmiş anıt yazıtlarda geçmiştir. Örneğin 192 numaralı kitabede görünen yazı şöyledir: "*Allah, Saîd es-Sindî'nin ve onun gulâmı Sa'd'ın koruyucusudur.*"³²

Mevâlînin Şam hac güzergâhında yazmış olduğu çok sayıda kitabe olduğu ve bu yazıtların tarihinin 1/7. yüzyıla uzandığı belirtilmektedir. 80/700 tarihli Meymûn b. Ebî Meryem mevlâ Rabâh yazıtı ve 91/710 tarihli Mahled b. Ebî Mahled yazıtları buna örneklerdir.³³

²⁶ Az sayıda hadis rivayet eden kimselere verilen isimdir.

²⁷ Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, 2/336.

²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/295.

²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/297.

³⁰ Tirmizî, *Sünen*, 5/555.

³¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988), 15/201-203.

³² Hayât Abdullah el-Kilâbî, "el-Âsâri'l-İslâmiyye bi-Beldeti Bedâ", 242.

³³ Ali Gabbân, *el-Âsâri'l-İslâmiyye fi Şimâli'l-Garbi'l-Memleketi*, 135, 139.

Unutulmamalıdır ki müminlerin annesi Safiye'nin yeğeni Kinâne b. Nebîh bir akraba mevlâsı olduğu gibi kaynaklarda belirtilen ve daha önce bahsedilen Yezîd b. Mut'ab, Yezîd b. Şuayb ve Ebü'l-Furât isimli azatlı köleleri de vardır.³⁴

Hat Yazılarının Karşılaştırmalı Analitik Çalışması: Levha 4

Bu kitabe, basit Kûfî tipinde oldukça ayrıntılı, süslemesiz, kesin ve net çizgilerle yazılmıştır. Ancak bazı harfleri yumuşak ve yuvarlaktır. Aynı zamanda ilk yazılarda hâkim olan modele uygun olarak noktalardan ve orta harflerden yoksundur. Bu yazıtın kazıyıcısı düzleştirmeye, harfleri yazı düzleminin çizim kurallarına göre yerleştirmeye, elif ve lamları tek bir düzlemde yazmaya önem vermiştir.

Bu kitabede Arap alfabesinin on beş harfi yer almaktadır:

Elif (الف) :

Kelimelerin başında ayrık şekilde iki kez geçmektedir. “اللهم اغفر” kelimelerinde her iki durumda da düzlemin üzerinde sağa dönen kısa bir uçla ve elif ile geniş bir açı oluşturacak şekilde çizilmiştir “اللهم”. Elif sütunu ile geniş bir açı oluşturur ve “اغفر” kelimesindeki elif ile keskin bir açı oluşturur. Elif harfinin sağa veya sola meyledilmesi olgusu, İslâm öncesi Arap yazısında örnekleri bulunan eski bir olgudur ve İslâm öncesi Arap yazıtlarında (Zübde Yazıtı M. 512, Harran Yazıtı M. 568) örnekleri bulunduğu gibi H. 1.yy'a kadar devam etmiştir [el-Bâsâ Yazıtı (H. 40) , el-Hişne Yazıtı (H. 52), Hıfne el-Ebyad (H. 64), Ufeyr Yazıtı (H. 83), Mahled Yazıtı (H. 91)]. Son iki yazıt Medine- Şam yolundadır.³⁵

el-Bâ (الباء):

Bir kere “بن” kelimesinin başında geçmiştir. Nûn harfine bağlı eğik bir çizgi şeklinde kıvrılmadan yazılmış ve kelime başındaki be harfi ile nûn harflerinin çizimi, Abdurrahman b. Hayr el-Hacerî'nin mezar taşındaki (H. 31 tarihli Usvan yazıtı) kelimenin çizimine çok benzemektedir.

et-Tâ:(التاء)

“عمارة وصفية” kelimelerinde bitişik ve ayrık şekillerde ta-i merbuta olarak iki kez geçmiştir. İki kelimedede de kısa sütuna bitişik basık kavis şeklinde çizilmiştir. Tâ'nın bu şekilde çizilmesi, H. 22 yılına tarihlenen Ehnâsiye papirüsünde yer alan “سفته” ve “كتائبه” kelimelerinin sonundaki bitişik “ه” harfine benzemektedir.

er-Râ : (الراء)

“اغفر” kelimesinin sonunda bitişik; “عمارة” kelimesinin ortasında ayrık şekilde olmak üzere iki kez geçmiştir. Her iki durumda da üst yarısı düzleştirme çizgisinin üzerinde ve alt yarısı altında olan küçük bir yay şeklinde neredeyse tek bir formda çizilmiştir. Bu çizim, yazıtlarda (el-Bâsâ H. 40, el-Hişne H. 52, Sedd-i Muâviye H. 58) bulduğumuz şekliyle erken İslâmî yazıtların yaygın formlarından biridir.

es-Sin (السن)

Bu yazıtta “سليم” kelimesinin başında olmak üzere bir defa geçmiştir. Eşit uzunlukta dişlerle çizilmiştir. Sin harfinin kökünün uzatılarak lam harfiyle bağlandığı göze çarpmaktadır. Aynı işlem “مط الحروف” kelimesinde ayn harfiyle mim harfinin bağlantısında tekrarlanmıştır. Meddi'-Hurûf harflerin aralıklarının uzatılıp genişletilmesidir. Râşid Halifeler Devri'nde biliniyordu ve Ömer b. el-

³⁴ Tirmizî, *Sünen*, 5/555; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 1/261; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsât*, 5/333-6/262; Buhârî, *et-Târihü'l-Kebîr*, 8/340; er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 9/271.

³⁵ Bu kitabedeki farklılıklar için şunlara bk. Muhammed el-Fa'r, *Tadavvürü'l-Kitâbâtî ve'n-Nukûşî minzu Fecri'l-İslâm hatta Muntasafî'l-Karnî's-Sâbiü'l-Hicrî* (Cidde: Dâru Tihâme, 1405/1984), 367, 368, 376, 377, 378, 429, 432; Selahaddin Müncid, *Dirâsât fî Târihi'l-Hattî'l-Arabî minzu Bidâyetihî ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Emevî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1972), 38, 40, 102, 105, 107, 109; Mahmûd Şakir el-Cebbûrî, *Neş'etü'l-Hattî'l-Arabî ve Tadavvürühî* (Bağdat: 1984); Mâyise Mahmûd Dâvud, *el-Kitâbâtü'l-Arabiyyeti 'alâ'l-Âsâri'l-İslâmiyyeti minzû'l-Karnî'l-Evvel hatta Evâhiri'l-Karnî'l-Sânî Aşara li'l-Hicrî* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdeti'l-Mısıriyye, 1991), 25-31/Levha 3 ve 4; Ali Gabbân, *el-Âsârü'l-İslâmiyyeti fî Şimâli'l-Garbi'l-Memleke*, 136, 139, 143.

Hattâb Kur'an'ın yazımında bu tekniği tasvip etmemiştir.³⁶ Bunun örnekleri Cebel Sıla kitabesinde, hicri birinci yüzyıla atfedilen Kur'an sayfalarında ve Medine-Şam Hac Yolu'ndaki Ufeyr b. el-Mudârib'in H. 83 tarihli yazıtında bulunmaktadır.

es-Sâd (الصاد)

“صفية” kelimesinin başında olmak üzere bir kere geçmektedir. Eğik bir çentiğin ucunda oval bir şekilde yazılmıştır ve bu hicri birinci yüzyıl yazıtlarında sâd harfinin iki çiziminden biridir. Diğer çizim ise sâd harfinin köşelerinde net açılı olan bir dikdörtgen şeklinde olduğu ve her iki çizimi de Seddi Muâviye yazıtında (H. 58) bulduğumuz çizimdir. En eskisi gibi görünen ilk figürü de Ehnâsiye Papirüsü'nde (H. 22) görmekteyiz.

el-Ayn (العين)

“عمارة” kelimesinde olmak üzere bir kere geçmiştir. “عمارة” harfi cerden sonra (عمارة şeklinde) ortada bitişik olarak gelmiştir. Nabatî alfabesindeki olduğu gibi tepe noktası düzlük çizgisine dayanan bir açılı şekilde çizilmiştir. Bu çizim, hicri birinci yüzyıl yazıtlarında (Ehnâsiye H. 22, Usvan H. 31, el-Bâsâ H. 40, Sedd-i Muâviye H. 58, Hifne el-Ebyad H. 64, Kubbetü's-Sahra H. 72 ve Mahled'in yazıtında H. 91) yaygın olarak kullanılmaktadır ve H. 123 tarihli Aynü'l-Cer yazıtı gibi hicri ikinci yüzyıldan kalma yazıtlarda üstü açık ayn örnekleri bulunmaktadır.

el-Ğayn (الغين):

“اغفر” kelimesinde sonraki harfe bitişik şekilde gelmiştir. Üst tarafı alt kısmından daha kısa ve hafif eğimli bir açılı şekilde çizilmiştir. Bu çizim, ayn ve ğayn harflerinin sonraki harfe bitişik olarak başta ve ortada geldiği formlarının en eskisidir. Hicri 1. yüzyıla tarihlenen yazıtların çoğunda, örneğin H. 91 yılına tarihlenen Medine-Şam hac yolundan Mahled b. Ebî Mahled'in yazıtında görmekteyiz.

el-Fâ (الفاء)

“اغفر” ve “صفية” kelimelerinde olmak üzere iki kere geçmiştir. Düzleştirme çizgisi üzerinde iyi döndürülmemiş yarım daire şeklinde tek bir çizim ile yapılmıştır. Bu çizim, ortadaki fe harfinin en eski şeklidir ve örnekleri, bu harfin görüldüğü birinci yüzyıl yazıtlarının çoğunda mevcuttur.

el-Lâm (اللام)

Biri başta; dördü ortada olmak üzere toplamda beş kez vurgulanarak bu yazıtta en çok tekrar eden harftir. Her durumda düzlük çizgisine bağlı büküm kısmında hafif yumuşaklık ve yuvarlaklık ile üst kısmında genişleme olmaksızın basit ve dik bir biçimde çizilmiştir. Bu biçimiyle İslâm öncesi Arapça ve Nabatî yazıtlarında (Zebid ve Harran) yer alan lam çizimine ve bahsi geçen birinci yüzyıl yazıtlarına benzemektedir.

el-Mîm (الميم)

“اللهم” ve “سليم” kelimesinin sonlarında iki kere olmak üzere toplam dört kez geçmiştir. Küçük bir uç ve bağlı uç ile birbirine bağlanan oval bir halka şeklinde çizilmiştir. Düzleme benzer bir şekilde çizilir ve fe harfi gibi düzlük çizgisinin üzerinde yarım daire şeklinde çizilir. Mim harfinin bu şekilde çizilmesi, İslâm öncesi Arapça yazıtlarda, özellikle Harran yazıtındaki (MS 568) “ظلمو- المرطول- مفسد” kelimelerde görülmüştür. Bu yazıtın mimlerine benzer mimler bulduğumuz Sedd-i Muâviye (H. 58) kitabesinde olduğu gibi, yumuşaklık ve sertliği birleştiren bir yazı tipiyle özellikle hicri birinci yüzyıla ait bazı yazıtlarda tekrarlanır.

³⁶ el-Meşk, bir şeyin hızla uzatılıp genişletilmesidir. Meşkü'l-hat ise hızla yazmayı ifade eder. bk İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/116.

en-Nûn (النون):

“بن” kelimesinde olmak üzere bir kez geçmiştir. Çizgiden inen ve kısa bir yay ile biten eğik bir çizgi şeklinde çizilir. Bu çizim, erken İslâmî yazılarda nûn harfinin kelimenin sonunda çizildiği en eski çizimlerden biridir. el-Hişne yazıtında H. 52 ve Hıfne el-Abyad yazıtında H. 64’de buna uygun örnekler bulmaktayız.

el-Hâ (الهَاء)

“اللهم” kelimesinin ortasında olmak üzere bir kez geçmektedir. Yukarıdan bir artı ucu ile kendisine bağlı olan ortadan düzleştirici bir çizgi ile bölünmüş bir daire olarak çizilir. Bunun benzer örnekleri Ehnâsiye Papirüsü H. 22 ve el-Hişne H. 52 yazıtında bulunur.

el-Vâv (الوَاء)

“مولى” kelimesinin ortasında olmak üzere bir kez geçmektedir. Yuvarlak başlı ve düzleşme çizgisinin altına inen ve başın ön kısmından öteye geçmeyen yuvarlak ve kısa bir topuzla küçük çizilmiştir. Bu çizim aynı zamanda vâv’ın en eski formlarından biridir ve H. 40 el-Bâsâ yazıtında, H. 52 el-Hişne yazıtında ve H. 64 Hıfne el-Ebyad yazıtında örnekleri vardır.

el-Yâ (اليَاء)

“مولى” kelimesinde görülen elif-i maksure ile çizilen yâ, kelimenin sonunda kısa bir dişle ve alt kısmı düzleştirme çizgisinin altında olacak şekilde dönüş çizilmiştir. Elif-i maksure ve yâ harflerine dair birçok örnekler mevcuttur; el-Bâsâ, el-Hişne, Hıfne el-Ebyad, Kubbetü’s-Sahrâ Mozaîği, Medine-Şam hac yolundaki H. 80 tarihli Meymûn yazıtı ve H. 91 tarihli Mahled yazıtı buna örnek gösterilebilir. Bu kitabede geçen mevlâ kelimesinin çizim olarak Meymûn ve Mahled’in yazıtlarında geçen ‘mevlâ’ kelimesiyle birebir aynı olduğunu belirtmekte fayda vardır.

SONUÇ

Bu yazıtın yazıldığı harflerin şekilleri ve özellikle “Bâ”, “Tâ”, “Sâd”, “Ayn”, “Gayn”, “Fe”, “Mîm”, “Hâ” ve “Yâ” harfleri [bkz. ekteki tablo, levha (4)], yazıtın 1/7. yüzyıla ait olduğunu büyük ölçüde doğrulamaktadır. Dolayısıyla bu yazıt, hicri birinci yüzyılda Şam hac güzergâhının incelenmesi ve o yüzyıldaki menzillerden birinin yerini belirlemekte büyük önem taşımaktadır. Öte yandan, kitabede yer alan Safiyye isminin müminlerin annesi Safiyye bt. Huyey b. Ahtab’ı belirtmesi muhtemeldir. Bu ihtimalin geçerliliğini varsayarsak kaynakların bahsetmediği yeni bir ismi de onun mevlâ listesine ekleyebilir.

Safiyye’nin en ünlü mevlâsı olan yeğeni Kinâne, Hz. Osman’ın (23-35/644-656) şehit edildiği senede 14 yaşındaydı (35/656). Bu, Safiyye’nin 52/672³⁷ yılında öldüğünde Kinâne’nin 31 yaşında olduğu anlamına gelmekteydi. Bundan sonra elli sene daha yaşadığı ve seksen yaşına ulaştığını varsayarsak vefat yılı hicri birinci asrı çok da geçmez. Eğer Kinâne’nin durumu böyleyse o zaman diğer mevlâleri yaşça ondan çok daha büyük olmasa bile çok daha küçük olmayacaklardır. Bu nedenle de yazıtın tarihi, Umâre b. Süleym’in müminlerin annesi Safiyye’nin mevlâsı olduğu varsayılırsa birinci yüzyılı geçmeyecektir. Ancak araştırmanın sonunda, bu yazıtta adı geçen Umâre b. Süleym’in, müminlerin annesi Safiyye ile ilişkisi sadece bir ihtimal olmakla birlikte, araştırmacı açısından yerinde basitleştirilmiş nedenlerden dolayı güçlü bir ihtimaldir.

KAYNAKÇA

el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. et-Târîhü’l-Kebîr. Beyrut: Dârü’l-Fikr, ts.

el-Cebbûrî, Mahmûd Şakir. Neş’etü’l-Hattî’l-Arabî ve Tadavvürîhi. Bağdat: 1984.

³⁷ İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 1/261.

- Dâvûd, Mâyise Mahmûd. el-Kitâbâtü'l-Arabiyyeti 'alâ'l-Âsâri'l-İslâmiyyeti munzü'l-Karni'l-Evvel hatta Evâhiri'l-Karni'l-Sânî Aşara li'l-Hicrî. Kahire: Mektebetü'n-Nahdeti'l-Mısriyye, 1991.
- el-Fa'r, Muhammed. Tadavvürü'l-Kitâbâti ve'n-Nukûşi munzu Fecri'l-İslâm hatta Muntasıfı'l-Karni's-Sâbi'l-Hicrî. Cidde: Dâru Tihâme, 1405/1984.
- el-Hârisî, Nâsır b. Ali. en-Nukûşü'l-Arabiyyeti'l-Mübekkîra bi Mintikati't-Tâif. Taif: 1415/1994.
- Gabbân, Ali. Şimâlû Garbi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suudiyye (el-Kitâbü's-Sânî). Riyad: Matbaatü Sefir, 1414/1993.
- Grohmann A., Expedition Philby- Ryckmans- Lippens en Arabie, II Partie- Textes epigraphiques, Tome I, Arabic Inscriptions, ed Pucliation Universitaires. Louvain: Istitü Orientaliste, 1962.
- Healey, John F. "Osmanlı Dönemi Kuzey Arabistanı'nda Bir Arkeolojik Buluntu: Medâin-i Sâlih'teki Nabatî Güneş Saati*". çev. Oğuzhan, İbrahim ve Hakan Temir, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24 (2023): 231-40.
- el-'İş, Muhammed Ebû'l-Ferec. Kitâbâtü Gayra Menşûra fi Cebelî Essîs. Mecelletü'l-İbhâs 3/17 (1964).
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed. İkdü'l-ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. Lisânu'l-Arab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Râhûye, İshâk b. İbrâhim. Müsned İbn Râhûye. Medine: Mektebetü'l-İmân, 1412/1991.
- İbn Sa'd, Muhammed. et-Tabakâtü'l-Kübrâ. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- J. Derek. Content Islamic Rigs and Gems. London: Philip Wilson Publishers, 1987.
- Kehhâle, Ömer Rıza. A'lâmü'n-Nisâ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- el-Kilâbî, Hayât Abdullah. el-Âsâri'l-İslâmiyye bi-Beldeti Bedâ- Muhâfazatü'l-Vech- Şimâli'l-Garbi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suudiyye. Medine: Câmîatü'l-Melikü's-Suûd, Doktora Tezi, 1416.
- Müncid, Selahaddin. Dirâsât fi Târihi'l-Hatti'l-Arabî munzu Bidâyetihi ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Emevî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1972.
- Müslim b. Haccâc. el-Künâ ve'l-Esmâ. thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. Medine: el-Camiatü İslâmî, 1404.
- Ory, Solange. Les graffiti Umayyades de Ayn al-Garr. Extraits du Bulletin du Musee de Beyrou, 1967.
- er-Râşîd, Sa'd b. Abdülazîz. Nakşü Müerrih mine'l-Asrî'l-Emevî Mechûl el-Mevki min Mintikati Cenûbi'l-Hicâz. Dirâsât fi'l-Âsâr I, Buhûs İlmiyye. Riyâd: Câmîatü Melik Suûd, 1413/1992.
- er-Râşîd, Sa'd b. Abdülazîz. Kitâbâtü İslâmiyye Gayre Menşûra min "Ravâve" el-Medinetü'l-Münevvera. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1413/1993.

er-Râşîd, Sa'd b. Abdülazîz. Kitâbâtü İslâmiyye min Mekketü'l-Mükerreme. Riyad: Mektebetü Melik Fehd, 1416/1995.

er-Râzî, Abdurrahman b. Ebî Hâtîm. el-Cerh ve't-Ta'dil. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1952.

et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. el-Mu'cemü'l-Evsat. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415.

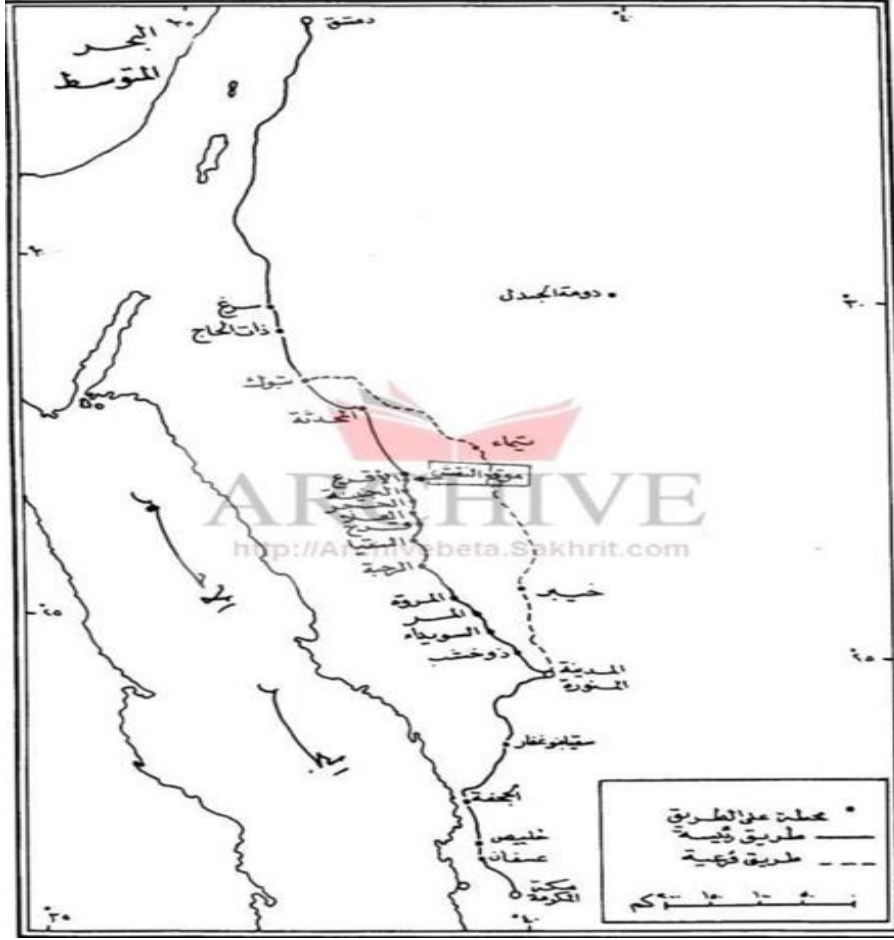
et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ. el-Câmiü's-Sahîh. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts.

el-Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. Târîhu'l-Ya'kûbî. Beyrut: Dârü's-Sadr, 1960.

Ekler

Ek- 1: Emevî ve Abbâsî Dönemlerinde Şam Hac Güzergâhını Gösteren Harita

Ek- 2: Umâre b. Süleym Yazıtı

Ek- 3: Umâre b. Süleym Yazıtı

اللهم اعوذ بك
من كل سوء

Ek-4: Yazıtlarda Gösterilen Çizimlerin Harf Tablosundaki Karşılıkları

الحرف	مولى	أهناسية	أسوان	البايا	الخنشة	سد معاوية	عقير	مخلد
صفحة	٢٢٢	٣٦	٤٠	٥٢	٥٨	٨٣	٩١	
أ	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا
ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب
ت	ت	ت	ت	ت	ت	ت	ت	ت
ث	ث	ث	ث	ث	ث	ث	ث	ث
ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج
ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح
خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ
د	د	د	د	د	د	د	د	د
ذ	ذ	ذ	ذ	ذ	ذ	ذ	ذ	ذ
ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز
س	س	س	س	س	س	س	س	س
ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش
ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص
ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض
ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط
ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
غ	غ	غ	غ	غ	غ	غ	غ	غ
ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق
ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك
خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ
ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل
م	م	م	م	م	م	م	م	م
ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن
هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ
و	و	و	و	و	و	و	و	و
ي	ي	ي	ي	ي	ي	ي	ي	ي
اللهم	اللهم	اللهم	اللهم	اللهم	اللهم	اللهم	اللهم	اللهم
اغفر	اغفر	اغفر	اغفر	اغفر	اغفر	اغفر	اغفر	اغفر
بن	بن	بن	بن	بن	بن	بن	بن	بن
مولى	مولى	مولى	مولى	مولى	مولى	مولى	مولى	مولى